

Elżbieta Przesmycka*

Problemy konserwacji architektury modernistycznej w Polsce

Problems of conservation of modernist architecture in Poland

1. Wstęp

W ostatnich latach obserwujemy w Polsce duże zainteresowanie architekturą okresu międzywojennego. Równolegle daje się zaobserwować powszechne niszczenie charakterystycznych, identyfikujących ją elementów wystroju i kształtu architektonicznego.

Nie istnieje w kraju skuteczna ochrona tego typu architektury. Nawet wybitne dzieła urbanistyczne i architektoniczne z lat międzywojennych nie są chronione prawnie. Na naszych oczach tysiące metrów kwadratowych elewacji pokrytych szlachetnymi mineralnymi tynkami znika pod warstwą styropianowych dociepleń. Unikalne już dziś systemy charakterystycznej stolarki drzwiowej i okiennej są wymieniane na współczesną różniącą się przekrojami profili i rozmieszczeniem podziałów. Dotyczy to zarówno obiektów architektury mieszkalnej, budynków publicznych, jak i zabudowy poprzemysłowej. Zaznaczyć trzeba, że architektura okresu międzywojennego w Polsce cechowała się wielką różnorodnością stylową, co miało odbicie w różnorodnych materiałach budowlanych używanych do jej wznoszenia i stosowanych do wykończenia zewnętrznego i wewnętrznego.

Do analiz i przeglądu stanu zachowania wybrano reprezentatywne przykłady architektury z miast obszarów Centralnego Okręgu Przemysłowego, tj. Lublina, Skarżyska Kamiennej, Ostrowca Świętokrzyskiego, Mielca, Chełma Lubelskiego i Stalowej Woli.

1. Introduction

In the recent years in Poland great interest in the architecture of the interwar period has been noticeable. Simultaneously one can observe general decay of characteristic elements of interior decorations and architectural shape, making its identity.

In the country there is lack of effective protection of this type of architecture. Even prominent town-planning and architectural works from the interwar years are not protected by law. We are witnessing how thousands of square meters of façades covered in noble mineral plasters disappears under the layers of styropore thermal insulation. The systems of characteristic door and window woodwork, which are unique, are replaced now with present ones, which are different in their sections of profiles and distribution of divisions. This concerns all the objects: of habitable architecture, public buildings, and the post-industrial buildings. It must be pointed out that the architecture of the interwar period in Poland was characteristic in its great variety in style, which had its reflection in the variety of building materials used to raising thereof and applied to the finishing up, both external and internal.

To carry out the analysis and review of the condition of preservation that architecture, representative examples thereof have been selected from the towns of the areas of The Central Industrial Region, i.e. Lublin, Skarżysko-Kamienna, Ostrowiec Świętokrzyski, Mielec, Chełm Lubelski and Stalowa Wola.

2. Charakterystyka inwestycji okresu międzywojennego

Budowę Centralnego Okręgu Przemysłowego (COP) poprzedzał okres wzmożonych inwestycji mający na celu poprawę warunków życia obywateli odrodzonego państwa. Okres od listopada 1918 roku do 1922 roku możemy określić, jako czas budowy podstaw gospodarczych Rzeczypospolitej. W tym trudnym okresie tworzono od podstaw administrację, armię, i odbudowywano przemysł oraz rolnictwo zniszczone wojną. Zaczęto tworzyć podstawy polityki rozwoju kraju. W 1928 roku w Polsce osiągnięto najwyższy poziom produkcji przemysłowej i najniższe bezrobocie.

3. Budownictwo i architektura okresu międzywojennego w Polsce południowo wschodniej (COP)

Zakończenie działań wojennych w 1918 roku i odrodzenie państwa polskiego zainicjowało rozwój gospodarczy kraju. Przełożyło się to na silny ruch inwestycyjny i budowlany, co z kolei wpłynęło na rozwój przestrzenny miast.

Po doświadczeniach wojny polsko-sowieckiej, w roku 1921 gen. Kazimierz Sosnkowski wystąpił z koncepcją zlokalizowania polskiego przemysłu zbrojeniowego w tzw. trójkącie bezpieczeństwa, który miał znajdować się w rejonie Sandomierza w widłach Wisły i Sanu.

W latach 1923-1929 w Polsce udało się zbudować kilka zakładów przemysłu zbrojeniowego na terenach staropolskiego zagłębia przemysłowego (Skarżysko, Radom, Starachowice, Pionki). Od 1932 roku dało się zaobserwować stopniowy wzrost wytwórczości fabrycznej, zaś jej przyspieszenie nastąpiło dopiero na jesieni 1935 roku.

Do koncepcji budowy Centralnego Okręgu Przemysłowego powrócono w 1928 roku. Przyznano wówczas specjalne ulgi podatkowe dla przedsiębiorstw powstających i działających w tzw. trójkącie bezpieczeństwa. COP podzielono na trzy regiony: „A” – Kielecki region surowcowy, „B” – Lubelski region aprowizacyjny, „C” – Sandomierski region przetwórczy – obszar w widłach Wisły i Sanu. Planistyczne granice COP ulegały zmianom i ostatecznie zawarły się w 46 powiatach na obszarze czterech województw: kieleckiego, krakowskiego, lubelskiego i lwowskiego obejmując je tylko częściowo.

W ramach programu COP zakończono lub rozpoczęto budowę wielu nowych obiektów przemysłowych. W zakresie energetyki rozpoczęto budo-

2. Characteristics of the investment of the interwar period

Building the Central Industrial Region (COP) was preceded by a period of intensive investments aimed at improvement of living conditions of the citizens of the reborn state. The period from November 1918 to 1922 can be described as the time of building up of the economic base for The Republic of Poland. In that difficult period administration and army were to be created from the scratch, and industry and agriculture that had been destroyed by the war were being reconstructed. Creation of the basis for the politics of development of the country had just been started. The highest level of the industrial production and the lowest unemployment were reached in Poland in 1928.

3. Building and architecture of interwar period in south-eastern Poland (COP)

End of hostilities in 1918 and the rebirth of Polish state initiated economic development of the country. This resulted in strong investment and building movement, which in turn influenced on the urban development.

In 1921 due to the experience from the Polish-Soviet war, general Kazimierz Sosnkowski came out with the conception of situating the Polish armaments industry in the so-called delta of safety which was to be in the region of Sandomierz, where the San river makes a tributary to the Vistula river.

In years 1923-1929 Poland managed to build several plants of armaments industry on the terrains of ancient Polish industrial region (Skarżysko, Radom, Starachowice, Pionki). Since 1932 gradual growth of factories' output could be noticed, whereas acceleration thereof did not take place until the autumn 1935.

The idea of building The Central Industrial Region was brought forth again in 1928. Then special tax exemption was granted to the enterprises coming into being and acting in the so-called delta of safety. COP became divided on three regions: 'A' - Kielecki raw material region, 'B' - Lubelski food-providing region, 'C' - Sandomierski processing region – the San – Vistula tributary area. The planning borders for COP were changing and they finally consisted of 46 administrative districts being parts of four provinces: Kielce, Cracow, Lublin and Lvov.

Within the COP building program there was commenced building of many new industrial objects. In the scope of power industry the building of hydroelectric power station was begun in Rożnow, Stalowa Wola, Mościce, Poreba, Starachowice and Lublin.

wę elektrowni wodnej w Rożnowie, elektrowni w Stalowej Woli, Mościcach, Porębie, Starachowicach i Lublinie.

W Starachowicach rozbudowano fabrykę dział i amunicji, w Radomiu fabrykę broni, w Mielcu fabrykę samolotów, w Rzeszowie obrabiarek H. Cegielskiego, powstała Wytwórnia Silników Lotniczych, oraz odlewnia lekkich stopów Leszczyńskiego i fabryka reflektorów. W Sanoku wzniesiono Fabrykę Broni i Obrabiarek M. Zieleniewskiego.

Industrializacja kraju pozwoliła na stworzenie interesujących realizacji budownictwa przemysłowego. W Stalowej Woli rozpoczęto budowę huty wraz z fabryką armat. W Tarnobrzegu uruchomiono rafinerię miedzi. W Lublinie powstała fabryka płatowców „Plage i Laškiewicz”, fabryka masek gazowych i drutu kolczastego oraz zaczęto budowę fabryki samochodów ciężarowych na licencji General Motors. W Kraśniku powstała fabryka łożysk a w Kurowie zakłady skórzanego. W Ostrowcu Świętokrzyskim wzniesiono odlewnię wież pancernych. W okolicach Dębicy zaczęto wznosić walcownię miedzi i aluminium zaś w Poniatowej fabrykę materiałów i aparatów teletechnicznych.

Budowa tzw. COP stała się największym przedsięwzięciem gospodarczym Rzeczypospolitej. Oceniając dziś realizację tych zamierzeń, można stwierdzić na wielu przykładach pozostałych jeszcze obiektów, iż był to proces kompleksowej przebudowy sposobu życia wielu mieszkańców. Nie sposób analizować samego budownictwa przemysłowego bez odniesienia się do towarzyszących mu procesów tworzenia osiedli mieszkaniowych dla pracowników zakładów, zwanych przeważnie koloniami.

4. Budownictwo przemysłowe

W 1922 roku powstało w Warszawie Biuro Projektów Centralnego Zarządu Wytwórni Wojskowych, gdzie między innymi opracowywano dokumentację projektową trzech dużych nowoczesnych fabryk amunicji w oparciu o nowoczesne technologie i zrealizowanych dzięki zaciągnięciu pożyczki finansowej od rządu francuskiego. Były to: Fabryka Amunicji w Skarżysku, Fabryki Prochu w Pionkach i fabryki broni w Radomiu, nazywany wówczas „trójkątem bezpieczeństwa” [2]. W następnych latach główną rolę w tworzeniu fabryk zbrojeniowych miał Centralny Zarząd Wytwórni Wojskowych w Warszawie. Budżet CZWW ustalał Minister Spraw Wojskowych w porozumieniu z Ministrem Skarbu w formie tzw. budżetu dodatkowego [1].

Budynki fabryczne w większości zakładów przemysłowych COP budowano w oparciu o kon-

The following plants were expanded: in Starachowice the factory of cannons and ammunition, in Radom the factory of firearms, in Mielec the factory of aircrafts, in Rzeszow the factory of machine tools H. Cegielski; new factories came into being: the Factory of Aircraft Engines, the foundry of light alloys Leszczyński and the factory of anti-aircraft searchlights. In Sanok the Factory of Fire-arms and Machine Tools Zieleniewski was raised.

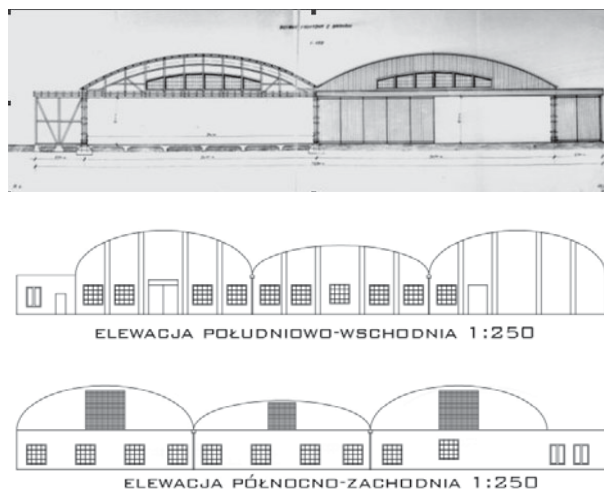
The industrialization of the country allowed to create interesting realizations of the industrial building. In Stalowa Wola the building of steelworks and the factory of cannons were started. The refinery of copper was started in Tarnobrzeg. In Lublin the factory of airframes ‘Plage and Laškiewicz’, the factory of gas-masks and barbed wire came into being, and the construction of the factory of trucks on General Motors’ license was begun. The factory of bearings came into being in Kraśnik and in Kurow leather products factory. The foundry of armored towers was raised in Ostrowiec Świętokrzyski. In the neighborhood of Dębica the construction of copper and aluminum rolling-mill was started, whereas in Poniatowa the factory of materials and apparatuses for telecommunication.

Building of so-called COP became the largest economic undertaking of The Republic. Estimating realization of these intentions today, one can affirm, on the examples of many still existing objects, that it was a process of complex changing of the way of living for many occupants of that area. It is not possible to carry out an analysis of the industrial building itself without the reference to the accompanying it processes of creating housing estates for workers of the plants, mostly called ‘colonies’.

4. Industrial building

In 1922 in Warsaw there came into being the Designing Office for Central Management of Military Factories, where amongst others the designing documentation for three large modern factories of ammunition was created, supported on modern technologies and realized thanks to the loans from the French government. The following plants: The Factory of Ammunition in Skarżysko, The Factory of Gunpowder in Pionki and the Factory of Firearms in Radom, made up what was at the time called ‘delta of safety’ [2]. In the following years the main part in creating armaments factories was played by Central Management of Military Factories (CZWW) in Warsaw. The budget of the CZWW was being established by the Minister of Military Issues in agreement with the Minister Of Finance in the form of so-called additional budget [1].

strukcję szkieletową z zastosowaniem dźwigarów stalowych. Wypełnienie stanowiła najczęściej cegła piaskowa, (Skarżysko, Ostrowiec, Kurów, Lublin) bądź cegła ceramiczna (Stalowa Wola). Ta różnorodność technik wznoszenia stanowi o unikatowości pozostałych jeszcze obiektów. Na szczególną uwagę zasługują budynki hangarów. Funkcja wymusiła w tym przypadku zastosowanie konstrukcji o dużych rozpiętościach. Pojawiły się obiekty prezentujące najnowszą myśl techniczną, charakteryzujące się prostotą i finezją rozwiązań technicznych. Jednym z charakterystycznych jest zachowany do dzisiaj hangar w konstrukcji żelbetowej w Lublinie.

Rys. 1 Zachowany hangar przy ulicy Męczenników Majdanka, fotografia hangaru z lat 30-tych, zbiory Teatru NN.
 Fig. 1. The preserved hangar in Lublin, at Męczenników Majdanka Street. Photography from the 30-ties, from the collection of Theater NN

W 1937 roku w Stalowej Woli zaczęto wznosić budynki fabryczne w konstrukcji szkieletowo-stalowej. Żelbetowe fundamenty palowe pod hale fabryczne zaczęto jeszcze w maju 1937 roku. Już podczas zimy 1937/38 montowano pierwsze konstrukcje stalowe wykonane w Hucie Pokój. Łączna powierzchnia wszystkich obiektów przemysłowych wynosiła 89.868 m².

Lokalizację Państwowej Fabryki Amunicji w Skarżysku Kamiennym ustalono na długo przed powstaniem COP. Wynikała ona z analiz skutków użycia samolotów wojskowych w I wojnie światowej. Stąd też na lokalizację fabryk wybierano miejsca ukryte w lasach, ale blisko tras kolejowych. Jednocześnie były to obiekty znakomicie maskowane przed nalotami samolotowymi, przez specyficzne rozplanowanie budynków fabrycznych w formie podobnej do układów urbanistycznych osiedli mieszkaniowych, z ulicami z sadzonymi w razie potrzeby drzewami, oraz z dachami maskowanymi przez zasadzoną roślinność. W zespole do pielęgnacji

Factory buildings in the majority of industrial plants at COP were constructed on the basis of skeleton constructions with the use of steel girders. The filling was mostly sand brick, (Skarżysko, Ostrowiec, Kurów, Lublin) or ceramic brick (Stalowa Wola). This variety of the techniques of raising decides on the uniqueness of still remaining objects. The buildings of hangars deserve special attention. In this case it was the function that extorted the use of large span constructions. There appeared objects which represented state-of-the-art technique, being characterized by simplicity and finesse of technical solutions. One of characteristic construction is the hangar built as reinforced concrete construction in Lublin, which has remained till today.

In 1937 In Stalowa Wola raising factory buildings in the skeleton-steel construction was commenced. Reinforced concrete pile foundation under the shops were begun in May 1937. The first steel constructions, which had been made at the Steel Works Pokój, were assembled in winter 1937/38. The total area of all industrial objects was 89,868 m².

The location of The State Factory of Ammunition in Skarżysko-Kamienna had been established long before COP came into being. It resulted from analyses of the effects of use of military airplanes in WWI. This is why these plants were situated in the places hidden in forests, yet close to railway lines. The objects were simultaneously well masked from air raids, by specific designing the factory buildings in arrangements of housing estates similar to urban, with streets where if need be trees could be planted, and with roofs masked by vegetation planted thereon. There was a team taking care of the greenery, in which a professional gardener was

Rys. 2 Zabudowa Huty Stalowa Wola- hale fabryczne(fot. autor)
 Fig. 2. The factory buildings of steelworks in Stalowa Wola – shops (photo by author)

Rys. 3. Rzeźnia miejska w 1929 roku (zdjęcie z lat 30-tych, zbiory Teatru NN) i stan obecny (2007), (fot. autor)
 Fig. 3. Municipal Slaughterhouse in 1929 (photography from the 30-ties, from the collection of Theater NN) and its present condition (2007) (photo by author)

cji zieleni był zatrudniony ogrodnik. Budynki fabryki wznoszono w konstrukcji nośnej żelbetowej, bądź murowanej z cegły, a elewacje wykonywano z cegły piaskowej i spoinowanych płyt piaskowcowych. Była to identyczna technologia wykończenia elewacji jak w budownictwie mieszkaniowym.

5. Budownictwo mieszkaniowe

Zabudowie przemysłowej towarzyszył rozwój zabudowy mieszkaniowej. Do wybuchu II wojny światowej, w Centralnym Okręgu Przemysłowym zbudowano lub rozpoczęto budowę prawie 7100 budynków mieszkalnych. Wznoszono zarówno kolonie mieszkaniowe dla robotników jak też osiedla dla kadry urzędniczej. Charakterystyczny był rozmach w realizacji założeń osiedli spółdzielczych, nawiązujących często do idei miast i dzielnic – ogrodów.

W przypadku architektury wielu osiedli mieszkaniowych, idee modernistycznego funkcjonalizmu mieszają się z eklektycznym klasycyzującym stylem miejscowym tworząc inny wymiar, architektury miejscowej, nie do końca może docenionej. Architektura ta była wynikiem trudnych okoliczności tworzenia nowej państwowości opartej na korzeniach tradycji miejscowej szlachty, ziemiaństwa i chłopów. Stylistyka budynków projektowanych do roku 1925 przybierała często formy historyczne związane z tradycją narodową. Budynki realizowane po roku 1926 charakteryzowały się powtarzalnością i seryjnością, kubicznymi formami i oszczędnym detalem,

employed. The buildings of the factory were raised as the load-bearing construction from reinforced concrete, or as a brick construction, and the façades were made from sand brick and pointed sandstone plates. It was an identical technology of finishing the façades as that applied in the habitable building.

5. Housing building

The industrial building was accompanied by development of the housing buildings. Until the breakout of WWII, in the Central Industrial Region almost 7100 habitable buildings were built or their construction began. Both housing colonies for blue-collar workers and housing estates for clerical personnel were raised there. The realization of these complexes of cooperative housing estates was characterized by profusion, often linking to the idea of cities and districts-gardens.

In the case of architecture of many housing estates, the ideas of modernist functionality are intermixed with eclectic classicistic local style, creating a new dimension of local architecture, maybe not being appreciated as it deserves. This architecture was the result of the difficult circumstances of creating a new state, rooted in the tradition of local gentry, rich landowners and peasants. The stylistics of buildings projected until 1925 often took historical forms connected with the national tradition. Buildings realized after 1926 were characterized by repeatability and seriality, cubic forms and pared-

uwzględniały program „mieszkania minimum”, oraz warunki higieny, socjologii i ekonomii.

W większości kolonii powstałych do roku 1935 zabudowę mieszkaniową tworzyły parterowe domy z poddaszem użytkowym, jednorodzinne lub dwurodzinne nawiązujące formą do dworów polskich. Domy wielorodzinne były dwukondygnacyjne lub trzykondygnacyjnych usytuowane w pierzejach głównych ulic. Budynki mieszkalne wznoszone w tym okresie najczęściej posiadały wysokie, łamane dachy kryte dachówką ceramiczną. W zależności od lokalizacji różniły się formą architektoniczną, a przede wszystkim wystrojem zewnętrznym i zastosowanymi materiałami elewacyjnymi.

Rys. 4. Fragmenty elewacji budynków mieszkalnych w Skarżysku (fot. autor)
Fig. 4. Parts of façade of housing buildings in Skarżysko (photo by author)

W 1923 roku rozpoczęto budowę Domów mieszkalnych dla dyrekcji w Kolonii Górnej Skarżysku Kamiennej. W odległości około kilometra od zakładu wybudowano osiedla mieszkaniowe – Kolonię Urzędniczą¹ i Kolonię Robotniczą.

Większość budynków została zrealizowana, jako obiekty murowane z cegły piaskowej z zastosowaniem do wykończenia elewacji okładziny z miejscowego kamienia (piaskowca). Formą architektoniczną przypominały kamienice czynszowe, zaś mniejsze wznoszono w oparciu o formy narodowe. Interesującą formę zabudowy prezentuje kompleks Kolonii Rejów o zabudowie barakowej położonej na zboczu wzgórza².

down detail, they took into account the program ‘flat of the minimum’, and conditions of hygiene, sociology and economy.

In the majority of colonies formed till 1935 the housing building was created in the form of one-storey houses with a usable loft, single-family or semi-detached, referring in their form to Polish manors. Multi-family houses were two- or three-storey buildings situated in the frontages of main streets. Habitable buildings raised in this period most often had high, mansard roofs covered with ceramic tile. They differed in their architectural form depending on the location, and first of all in their external decorations and applied façade materials.

In 1923 building of habitable houses for the management was begun in The Upper Colony in Skarżysko-Kamienna. There were also built the Clerical Colony¹ and the Blue-collar Workers’ Colony housing estates at the distance of about one kilometer away from the plant.

The majority of buildings was realized as brick objects from sand brick with the use of locally quarried stone (sandstone) for the finish cladding of the façade. In their architectural form they reminded tenements houses, while the smaller ones were raised on the basis of national forms. The complex of Colony Rejów presents an interesting form of hut-shape buildings laid on the slope of a hill².

Rys. 5. Willa dyrektorska w Mielcu i Stalowej Woli (fot. autor)
Fig. 5. The villa of a manager in Mielec and Stalowa Wola (photo by author)

Równolegle ze wznoszeniem fabryki i budynków mieszkalnych powstawały budynki szkół, przedszkoli, ośrodki zdrowia, domy ludowe, kina i ośrodki sportowe oraz kościoły rzymsko-katolickie³.

W 1937 w Stalowej Woli powstał ciekawy zespół osiedli mieszkaniowych zrealizowanych „na surowym korzeniu” w stylu modernizmu funkcjonalnego. W 1937 roku wybudowano 6 pierwszych baraków mieszkalnych dla pracowników, z kanalizacją i wodociągami, zaś w czerwcu tegoż roku rozpoczęto wznoszenie pierwszych bloków mieszkalnych według zatwierdzonego wcześniej planu urbanistycznego opracowanego przez arch. Rudzińskiego. Osiedle miało liczyć 20 tys. mieszkańców a docelowo 50 tys. Rys. 5. przedstawia typową architekturę kolonii urzędniczej i robotniczej Stalowej Woli oraz przykład architektury willi dyrektorskich tamże i w Mielcu.

Domy mieszkaniowe wznoszono „seryjnie” oddając do użytku po kilkanaście bloków mieszkalnych. Ogólnie w ciągu trzech lat, do wybuchu wojny oddano do użytku 970 mieszkań⁴. Z biegiem czasu wykształciły się kolonie: Robotnicza, Majsterska, Urzędnicza i Dyrektorska. W 1938 roku wzniesiono jeszcze dwa hotele liczące w sumie 90 pokoi.

Architektura kolonii domów bliźniaczych oraz wolnostojących pod względem stylowym reprezentuje formy uproszczonego, kubicznego funkcjonalistycznego występującego w architekturze polskiej w latach 1925-1934.

Przeważająca część zabudowy powstała pod koniec lat trzydziestych a więc w okresie drugiej fazy rozwoju funkcjonalizmu w Polsce, która przypada na lata 1935-1939. Tu dominują obiekty o wyraźnych cechach nowoczesnej architektury. Elewacje cechują linearne poziome i pionowe podziały.

Simultaneously with raising the factory and the habitable buildings there came into being buildings of schools, nursery schools, the health centers, community houses, cinemas and sport centers and Roman-Catholic churches³.

In 1937 in Stalowa Wola there was realized an interesting complex of housing estates built in an undeveloped area in the style of functional modernism. The first 6 habitable hut-form houses were built in 1937 for blue-collar workers, with the sewage system and water-supply, whereas raising of first habitable blocks according to the earlier approved town-planning design worked out by Rudziński, an architect, was begun in June of the same year. The housing estate was to be for 20 thousand occupants with the prospects to 50 thousand occupants in the future. fig. 5. presents a typical architecture of the clerical and blue-collar workers' colony in Stalowa Wola and an example of the architecture of manager's villas therein and in Mielec.

Housing buildings were raised 'in series' commissioning for exploitation a dozen or so habitable blocks at a run. Altogether throughout three years, up to the outbreak of war there were commissioned 970 flats⁴. By the time the colonies were formed: Blue-collar Workers', Foremen's, Clerical and Manager's. In 1938 additionally two hotels, altogether with 90 rooms, were built.

The architecture of the colony of identical houses and detached houses represents the forms of simplified, cubic, functional architectural style which was to be found in Polish architecture in years 1925-1934.

The predominant part of the buildings came into being in the latter part of the thirties, in the period of the second phase of development of the functionalism in Poland, which falls in years 1935-1939. The objects which predominate there are of clear features of modern architecture. The façades feature linear horizontal and perpendicular divisions.

Rys. 6. Budynek kolonii kolejarzy w Lublinie po termorenowacj (fot. autor)
Fig. 6. Railwaymen's colony building in Lublin after thermal insulation (photo by author)

6. Architektura monumentalna

Do tego typu obiektów można zaliczyć powstające w okresie międzywojennym budynki administracji państwowej, poczty, starostwa, budynki dyrekcji dużych zakładów przemysłowych (np. Huta Stalowa Wola, Skarżysko, Zakłady Mięsne w Lublinie) oraz budynki użyteczności publicznej: szkoły, domy ludowe, łaźnie. Cechuje je duża wartość architektoniczna, dbałość o szczegóły wykończenia elewacji i wnętrz, najczęściej reprezentacyjnych.

Rys. 7. HSW – budynek dyrekcji, Chełm, gmach dyrekcji kolei (fot. autor)
Fig. 7. HSW – the edifice of railway management in Chełm (photo by author)

W okresie międzywojennym w 1926 roku rząd Polski podjął decyzję o przeniesieniu Dyrekcji Polskich Kolei Państwowych z Radomia do Chełma, jako miejsca centralnie położonego w ówczesnych granicach kraju. Na tej podstawie władze miasta zleciły wykonanie koncepcji zagospodarowania przestrzennego nowego założenia dzielnicy kolejowej. Projekt „Nowego Miasta” został opracowany przez architektów: Adama Kuncewicza i Adama Paprockiego dla obszaru o powierzchni 430 ha.

6. Monumental architecture

For this type of objects one can assign buildings of state administration, post offices, district governor's seat, buildings of the management of large industrial plants coming into being in the interwar period (e.g. Stalowa Wola Steelworks, Skarżysko, Meat Plant in Lublin) and the buildings of public usefulness: schools, community houses, baths. They feature high architectural value, care about the details of the finishing off of the façade and interiors, most often of fine appearance.

In the interwar period, in 1926, the Polish government made a decision about the transfer of Polish Railways Managements from Radom to Chełm, as it was the place most centrally located in relation to the Polish borders of the time. Based upon that decision the town authorities charged the realization of the town-planning conception for a new railwaymen's district. The project 'New City' was worked out by architects: Adam Kuncewicz and Adam Paprocki for the terrain of 430 ha in area. The realization of the

Rys. 8. Widok szkoły w Lublinie przed i po dociepleniu (fot. autor)
Fig. 8. A view of school in Lublin, before and after insulation works (photo by author)

Realizację projektu rozpoczęto od budowy kolonii urzędniczej, tzw. „Dyrekcji” przeznaczonej dla pracowników kolei, którzy mieli się tu przenieść z Radomia i monumentalnego budynku „Dyrekcji” [7].

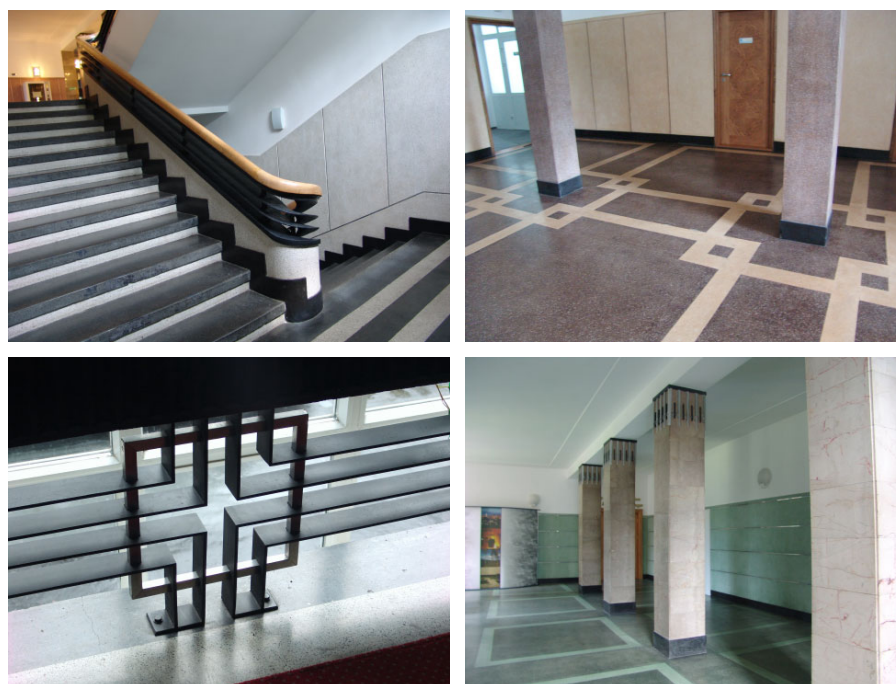
Często występującym detalem architektonicznym były gęste żłobkowania wyrobione w tynku, różne faktury i ceramiczne okładziny elewacyjne. Po 1934 roku zaczęły pojawiać się budynki o większych walorach plastycznych, wzbogacone elementami detalu architektonicznego. Występowały nowe ukształtowania bryły, płynne załamania, falujące uskoki, wyokrąglenia naroży, pokazały się wyraźne faktury tynków i okładzin. Budynki przybierała nowe formy funkcjonalistyczne charakterystyczne dla nurtu „funkcjonalizmu ekspresyjnego”⁵. Główną ich ozdobą, stają się wtedy wyprawy tynkowe o dużych walorach estetycznych, często o elegancyjnej fakturze żłobkowań nawiązujących do wypraw kamiennych, które także pojawiają się w architekturze modernizmu, głównie dużych miast i ważnych gmachów publicznych

project was begun from building of the so-called clerical colony ‘Management’, designed for the railway employees who were to move there from Radom, and building of a monumental edifice ‘Management’ [7].

The architectural detail which often occurred there were dense flutings worked out in plaster, various surface qualities and ceramic façade claddings. After 1934 there started to appear the buildings of larger fine arts values, enriched in the elements of architectural detail. There appeared new forms of shaping the mass of building, smooth corners of the surface, wave-shaped set-offs, rounding of the corners, the distinct surface qualities of plasters and cladding. The buildings took new functional forms characteristic for the ‘expression functionality’ trend⁵. The main decoration thereof sometimes became plaster finishing of high aesthetical values, often with elegant fluting surface quality, linking to stone surfaces, which also appear in the architecture of the modernism, mainly in large cities and on important public edifices.

Rys. 9. Detal elewacji Domu Kolejarza w Skarżysku Kamiennej. (fot. autor)
 Fig. 9. A detail of façade of The Railwayman's House in Skarżysko Kamienna (photo by author)

Rys. 10. Detale wnętrza – dyrekcja HSW, stolarka drzwiowa budynku KUL (fot. autor)
 Fig. 10. The interior details – the building of HSW management, doors woodwork of Catholic University of Lublin (photo by author)

7. Obecny stan zachowania obiektów architektury COP

Ostatnie dziesięć lat przyniosło wiele zmian w wyglądzie architektury modernistycznej. Wobec upadku przemysłu, architektura fabryk i zakładów w szybkim tempie niszczy się. Zmiana właścicieli powoduje, że zabudowa ulega transformacji, bądź wyburzeniom. Tak dzieje się między innymi w Skarżysku Kamiennej, Ostrowcu Świętokrzyskim, Mielcu, Lublinie i Stalowej Woli. Zabudowa mieszkalna, dawniej pracownicza ulega procesom prywatyzacji, a co za tym idzie nie kontrolowanym procesom unowocześniania z pocieplaniem i wymianą stolarki okiennej i drzwiowej. Stosowana przy termomodernizacjach kolorystyka w żaden sposób nie nawiązuje do oryginalnego charakteru budynków. Nawet tak jednolite stylistycznie i urbanistycznie osiedle jak w Stalowej Woli, zatraciło swoją modernistyczną stylistykę. Całkowita wymiana stolarki zagubiła historyczne podziały. Proces wymiany dachów ceramicznych (w Skarżysku Kamiennej już od lat 70) dopełnia zniszczenia tej architektury.

Na przykładzie Stalowej Woli można stwierdzić, iż w pewnym sensie jest to jedyne miasto, gdzie poprzez działalność informacyjną nie ztracono wszystkich wartości architektury modernistycznej. Brak jednak wyczulenia na szczegóły powoduje wprowadzanie współczesnej stolarki różniącej się znacznie od oryginalnej. Brak materiałów, którymi można by było uzupełnić zniszczenia powoduje stosowanie zamienników o dużo niższej jakości. Dotyczy to głównie okładzin klinkierowych, których obecnie się nie produkuje. Oryginalne, niegdyś projektowane dla danego typu budynku, np. o przekroju kwadratowym zastępują rury o kształtach typowych.

8. Wnioski

Wszystkie przedstawione realizacje budownictwa mieszkaniowego i przemysłowego i publicznego cechowało dobre jakościowo wykończenie i funkcjonalność. Budownictwo zakładów przemysłowych stosowało już nowoczesne rozwiązania techniczne przy dbałości o wyraz architektoniczny obiektów. I tak zabudowa zakładów w Skarżysku Kamiennej nawiązywała stylem do funkcjonalizmu, ale z użyciem miejscowych materiałów budowlanych. Głównym materiałem konstrukcyjnym była cegła wapienna, zaś do wykończenia płaszczyzn elewacyjnych używano łamanego piaskowca. Formy budynków mieszkalnych kolonii robotniczych wznoszono z ta-

7. Present condition of the preservation of the objects of COP architecture

Last ten years have brought many changes in the appearance of modernist architecture. In the face of the decline of industry, the architecture of factories and plants becomes spoiled at a quick rate. Changing of the owners causes that the buildings undergo transformation, or demolition. This is going on, amongst others, in Skarżysko-Kamienna, Ostrowiec Świętokrzyski, Mielec, Lublin and Stalowa Wola. The habitable buildings, formerly assigned for the workers, undergoes the processes of privatization, and what follows, there start uncontrolled processes of modernizing, with thermal insulating and replacement of window and door woodwork. In no way does the coloring applied at thermal insulating link to the original character of buildings. Even so uniform in style and urban design housing estate as that in Stalowa Wola has lost its modernist stylistics. The complete replacement of the woodwork caused that buildings have lost their historical divisions. The process of replacement of ceramic roofs (in Skarżysko Kamienna it has been taking place since 70-ties) completes the destruction of this architecture.

Using Stalowa Wola as an example one can state that this is in a way the only town where not all the values of modernist architecture have been lost due to informative activity. However, lack of sensitivity to the details causes introducing there modern woodwork, which considerably differs from the original. Lack of materials with which one could make up the destructions causes that substitute materials are applied, which are of much lower quality. This relates mainly to the clinker brick cladding, which are no longer produced nowadays. Gutters, which used to be designed specially for the given type of the building, e.g. of square section, are replaced with pipes of typical shapes.

8. Conclusions

All the presented here realizations of industrial and public buildings featured good quality finishing-off and functionality. Building of industrial plants applied modern technical solution simultaneously taking care about the architectural expression of the objects. And so the buildings of the plant in Skarżysko-Kamienna referred in its style to functionality, but with the use of local building materials. The main constructional material was lime brick, whereas broken sandstone was used for the finish of the façade planes. The forms of habitable buildings for blue-collar workers' colonies were raised from the same materials, while the roofs were mainly

kich samych materiałów, zaś dachy kryto głównie dachówką ceramiczną. Osiedla pracownicze Huty Stalowa Wola reprezentowały cechy funkcjonalizmu i budynki wznoszono głównie z cegły o elewacjach z tynkami mineralnymi. Powszechnie stosowano okładziny klinkierowe w częściach przyziemia i parterów. Te same materiały były stosowane do podkreślenia form elewacyjnych budynków dyrekcji i innych znaczniejszych budynków publicznych, takich jak szkoły, szpitale, starostwa i inne. Całość dopełniała stolarka okienna o typowych poziomych podziałach okien i drzwi. Wykończenie wewnątrz klatek schodowych i mieszkań uzupełniało powszechnie stosowane lastryko i płytki ceramiczne. Te właśnie elementy wykończenia budynków stanowiły o ich wysokim standardzie i tworzyły obraz polskiej architektury między wojennej.

Pochodzące z tego okresu inwestycje przemysłowe i komunalne w większości przypadków przez długie lata pełniły swoją pierwotną funkcję. Obiekty zlokalizowane na obrzeżach miasta w latach 20-tych są dzisiaj stopniowo wchłaniane w strefę śródmiejską. Uwarunkowania gospodarcze, polityczne i prawne, wymuszają konieczność zmiany funkcji, a w przypadku braku zainteresowania inwestycyjnego obiektem, prowadzą do jego opuszczenia i w konsekwencji śmierci technicznej. Brak uwrażliwienia społeczeństwa na formę detali architektonicznych, jakość tynków, lastryka, czy oryginalność poręczy, balustrad, klamek itp. powoduje niszczenie większości elementów wykończeniowych powodując nieodwracalne zmiany wyrazu tej architektury.

Wydaje się, iż aby zapobiec nie kontrolowanym do końca działaniom inwestorów prywatnych i publicznych należy podjąć pilne działania:

- edukacyjno-szkoleniowe, w zakresie uświadczenia wartości tej architektury dla przyszłych pokoleń, szczególnie w jej jakości w sensie użytych naturalnych materiałów,
- w podjęciu przez służby ochrony konserwatorskiej odpowiednich kroków zmierzających do objęcia skuteczną ochroną spuścizny architektonicznej okresu międzywojennego,
- prowadzenia i upowszechnienia badań nad możliwością produkcji materiałów budowlanych do prowadzenia remontów, np.: tynków, lastryka, płytek ceramicznych barwionych w masie oraz produkcji drobnych elementów wyposażenia wewnątrz.

covered with ceramic tile. The housing estates for workers in Stalowa Wola Steelworks featured functionality and the buildings were raised mainly from brick with façades with mineral plasters. In the parts of basement and ground floor it was common to use clinker cladding. The same materials were applied to emphasize the forms of façades of management buildings and other more prominent public buildings, such as schools, hospitals, district governor's seat and other. Window woodwork of typical horizontal divisions of windows and doors completed the whole. Finish off in the interiors of staircases and flats was completed with the universally applied terrazzo and ceramic tiles. These very elements of the finish of buildings decided about their high standard and created the image of Polish architecture between the wars.

Industrial and municipal investments coming from that period in the majority of cases fulfilled their original functions for long years. The objects situated on the outskirts the city in the 20-ties, today are being gradually absorbed in the downtown zone. Economic, political and legal conditions extort the necessity to change their function, and in the case of lack of the investment interest in the object, lead to its neglect and in the consequence to the technical death. Lack of sensitiveness of the society to the form of architectural details, the quality of plasters, terrazzo, or the originality of balustrades, door handles, etc. causes decay of the majority of finishing elements bringing in irreversible changes of the expression of this architecture.

It seems, that in order to prevent the activities of private and public investors, which are not controlled to the end, the following actions should be taken urgently:

- educational-training, within the scope of making aware about the value of this architecture for the future generations, particularly in its quality in the sense of used natural materials,
- undertaking by the conservator's services suitable steps in order to provide effective protection the architectural legacy of the interwar period,
- carry out and popularize the investigations on the possibility of production of building materials suitable for making repairs, e.g.: plasters, terrazzo, ceramic tiles dyed in mass and production of small elements of the interior equipment.

Literatura • References

- [1] Dziennik Nr 21 Rozkazów Ministerstwa Spraw Wojskowych z dnia 5 czerwca 1923 roku
- [2] Juchnowicz B., *Szkice o państwowej Fabryce Amunicji w Skarżysku-Kamiennej w latach 1922-1939*, maszynopis
- [3] Kaczura W., *Struktura przestrzenna miasta Chełma*, Chełm 1997
- [4] Koziejowski W., „Dyrekcja”, *Studium historyczno-urbanistyczne*, Tom I., Chełm 1988
- [5] Kuncewicz A., Paprocki A., *Opis techniczny do szkicu rozbudowy miasta Chełma*, 1926

* Politechnika Wroclawska, Wrocław, Polska

* Wrocław University of Technology, Wrocław, Poland

¹ Kolonia Urzędnicza (1924-1925) składa się z 10 domów murowanych, 2-piętrowych w sumie 24 mieszkania 4-izbowe, 5-izbowych – 18, 6-izbowych 8, i jedno 9-izbowe.

² 420 jednopokojowych, 230 dwupokojowych, 163 trzypokojowych, 157 cztero i sześciopokojowych.

¹ The Clerical colony (1924-1925) consists of 10 2-storey brick houses, in total 24 4-chamber flats, 18 5-chamber, 8 6-chamber, and one 9-chamber.

² 420 one-room, 230 two-room, 163 three-room, 157 four-room and six-room.

Streszczenie

W ostatnich latach obserwujemy duże zainteresowanie architekturą okresu międzywojennego w Polsce. Jednakże daje się zaobserwować powszechne niszczenie charakterystycznych, identyfikujących ją elementów wystroju i kształtu architektonicznego.

Spowodowane jest to głównie brakiem wiedzy na temat jej kulturowego znaczenia w kształtowaniu wizerunku miast okresu międzywojennego oraz brakiem skutecznych form ochrony konserwatorskiej architektury tego okresu. Praca omawia stan zachowania technicznego architektury modernistycznej z okresu międzywojennego w Polsce i przedstawia stosowane metody konserwacji obiektów z tego okresu, ze szczególnym uwzględnieniem sposobów właściwej konserwacji. Na przykładzie wybranych obiektów architektury z Centralnego Okręgu Przemysłowego przedstawiono aktualny stan konserwacji architektury modernistycznej w Polsce.

Abstract

In last years in Poland we may observe a great interest in the architecture of the inter-war era. However, there may be noticed a widespread destruction of typical architectural elements and details that identify this architecture. It is mostly caused by lack of knowledge of its cultural importance in shaping the vision of the cities of the interwar era, as well as by lack of successful forms of conservator's protection of modernistic architecture. The article presents the actual technical state of preservation of modernist interwar architecture in Poland and shows methods of conservation of such objects, in particular the right methods. The examples of architecture built in COP (Central Industrial District) demonstrate the present state of modernistic architecture conservation in Poland.